

STAROHRVATSKA CRKVA SV. SPASA NA VRELU RIJEKE CETINE I GROBLJE OKO NJE U SVJETLU ARHEOLOSKIH ISTRAŽIVANJA

Dušan Jelovina

UDK 904:726.5(497.13 Dalmacija)"08/09"
Izvorni znanstveni rad
Dušan Jelovina
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split

Autor sumira cjelovita istraživanja arheološkog lokaliteta oko crkve sv. Spasa na vrelu Cetine koja, posebno slojevitošću grobnih nalaza, omogućuju da se uoči njegova iznimna važnost. Analiza same građe pokazuje da ona predstavlja jedan od najstarijih i najbolje sačuvanih spomenika na kontinentalnom prostoru ranosrednjovjekovne hrvatske države, sagrađen u 9. st. ili u prvim decenijima 10. st. a kasnije proširivan u svom apsidalnom dijelu.

Ime rijeke Cetine, po kojoj i današnje selo nosi ime Cetina, prvi put se spominje u spisu cara Konstantina Porfirogeneta »De administrando imperio« u 10. stoljeću i to na jednom mjestu samo kao županija, a drugi put kao rijeka Cetina.¹ Postanak tog imena ostao je do danas nepoznat. Za sada je nedvojbeno samo to da su Hrvati, doselivši se u novu domovinu i naselivši se u krajeve oko rijeke koja se u staro doba spominje pod imenom Hippus, dali toj rijeci ime Cetina.²

Cetinska krajina, naročito onaj kraj oko srednjeg i gornjeg toka rijeke Cetine, odlikuje se raznovrsnom konfiguracijom tla, mnogobrojnim vrelima i obilnom vodom rijeke Cetine, što je, kako znamo, od presudna značenja za opstanak i razvitak ljudskog roda, pa zato nije ni čudno da je ta regija bila još od prapovijesti dosta gusto naseljena, o čemu najbolje govore brojni ostaci materijalne kulture otkriveni i pronađeni na tom području.

Selo Cetina je smješteno na sjevernoj periferiji istoimenog polja, ispod planina Dinare i Kapnice. U samom selu iz više vrela izvire rijeka

¹ F. Rački, *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1877, 400; S. Gunjača, *Topografska pitanja na teritoriju stare Cetinske županije*, Split 1937, 9.

² Usp. F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 280.

Cetina, od kojih je najveće i najjače vrelo zvano Jezero, a potom tzv. Vukovića vrelo (po zaseoku Vukovića). Najstariji nalazi svjedoče da je život ovdje otpočeo još u mlađem kamenom dobu (neolitiku),³ dok mnogobrojne kamene gomile (tumuli) s grobnim nalazima iz ranog brončanog doba, koje je u više navrata istraživao i znanstveno obradio arheolog Ivan Marović, nedvojbeno svjedoče da je u to vrijeme život bio veoma intenzivan.⁴ Nekoliko stotina metara sjeverno od najvećeg vrela Jezera, uz zapadni rub drage Ždrelo, nalazi se od ranije poznata tzv. Gospodska ili kako se još naziva Milaševa pećina, u kojoj je, na temelju sondažnih istraživanja I. Marovića, utvrđeno da osim diluvijalne faune ima i slojeva s neolitičkim, ilirskim i starohrvatskim ostacima,⁵ po čemu se daje zaključiti da je u srednjem vijeku pećina povremeno služila kao refugijum, tj. kao sklonište pred nekom nailazećom opasnošću. Nešto sjevernije, 2–3 km od sela Cetine, na jugoistočnim obroncima Dinare, strše još uvijek dosta dobro sačuvane zidine srednjovjekovnog grada Glavaša ili po Šišiću Laba, u kojem je u 15. stoljeću bilo sjedište hrvatskog vicebana,⁶ a koji koncem tog istog stoljeća porušiše Turci.

Iz antičkog doba na spomenutom i nešto širem području cetinske krajine otkriven je veći broj naselja, među kojima su najznačajnija bila u Podosoju, Koljanima, Čitluku (Colonia Claudia Aequum) i Gardunu.

U srednjem vijeku, tj. u 10. stoljeću se na teritoriju gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine prostirala jedna od hrvatskih župa, nazvana po rijeci Cetinska Županija.⁷ U 11. stoljeću nastaju teritorijalne promjene, na sjevernom dijelu oko izvorišta rijeke Cetine. Izdvaja se nova župa Vrhrika, a na jugu kasnije nastaje nova upravna jedinica Posušje sa središtem u Čačvini.⁸

U selu Cetini se, dakle, u srednjem vijeku nalazila Vrlika (Vrhrika), sjedište Cetinske Županije, koju su žitelji napustili bježeći pred provalom Turaka koncem 15. stoljeća i naselili se pod zidinama nedaleko utvrde Prozor i novoj naseobini dali ime svog starog naselja Vrlika, koje je ime ostalo do danas.⁹ Djelomični temeljni ostaci starog naselja Vrhrike na vrelu Cetine otkriveni su prilikom arheoloških istraživanja starohrvatskog groblja 1954. godine na prostoru zvanom »Pivnice« koji se

³ I. Marović, Rezultati arheoloških sondiranja u Gospodskoj pećini kod vrela Cetine, Vjesnik za arheol. i hist. dalmatinsku, sv. LXXII–LXXIII, Split 1979, 17–23.

⁴ I. Marović, Rezultati dosadašnjih istraživanja kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine u god. 1953, 1954, 1958, 1966 i 1968, Materijali XII, Zadar 1972, 55.

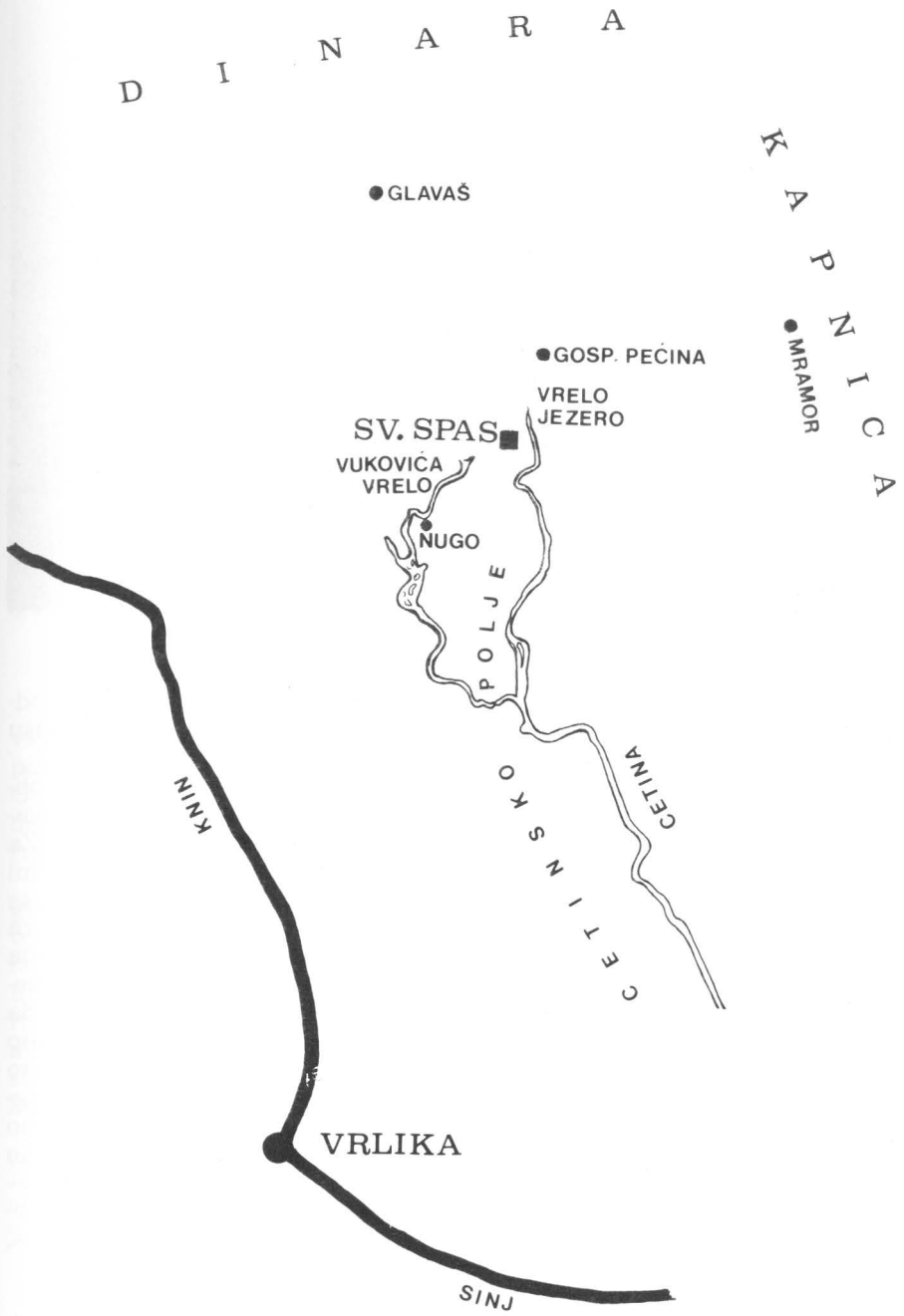
⁵ I. Marović, Rezultati arheoloških sondiranja u Gospodskoj pećini kod vrela Cetine, Vjesnik za arheol. i hist. dalmatinsku, sv. LXXII–LXXIII, Split 1979, 17–48.

⁶ F. Šišić, O srednjovječnom hrvatskom gradu Labu, Buličev zbornik, Zagreb 1924, 582.

⁷ F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, 449. Šišić smatra da je područje oko vrelišta rijeke Cetine sa Vrhrikom (Vrlikom) pripadalo Kninskoj a ne Cetinskoj Županiji. S. Gunjača je pak pokušao dokazati da je upravo na vrelištu Cetine u 11. st. došlo do formiranja nove župe Vrhrike (Vrlička župa), odnosno da je došlo do izdvajanja Vrličke od Cetinske Županije. (usp. S. Gunjača, o.c., 11–16).

⁸ S. Gunjača, Ibid.

⁹ S. Gunjača, o.c., 28 i 29.

Orijentacijska skica arheoloških lokaliteta na području oko vrela rijeke Cetine

Ostaci srednjovjekovnog grada Glavaša (pogled sa sjeveroistočne strane)

prostire pred pročeljem crkve Sv. Spasa. Zbog neriješenih vlasničkih odnosa istraživanja na tom prostoru, na žalost, trajala su kratko i nisu mogla biti nastavljena.

U blizini Vukovića kuća, na zapadnom rubu Cetinskog polja u obraslom žbunju strše ruševine pravokutnog oblika koje mještani nazivaju »Nugo«,¹⁰ a netko ih još zove »Manastirine« ili crkvom sv. Marka. Za vrijeme iskopavanja kod Sv. Spasa 1953. godine, u neposrednoj blizini spomenutih ruševina, izvršeno je manje pokusno iskapanje. Odmah se naišlo na ostatke temeljnih zidova, a otkriveno je i nekoliko grobova za koje se ustvrdilo da su iz kasnog srednjeg vijeka. Iako se namjeravana sustavna istraživanja na ovom položaju nisu nastavila, ipak se na temelju provedenih sondažnih iskapanja dalo dosta sigurno pretpostaviti da se ovdje ne radi o sakralnom objektu, jer ostaci arhitekture nisu nimalo raščlanjeni, nemaju ni apside, pa ničim ne pokazuju sličnost crkvi. Ali to još uvijek ne otklanja mogućnost da se crkva negdje u blizini ne bi mogla nalaziti. Sam oblik i način zidanja građevine »Nugla« sasvim sigurno odaje karakteristiku kasnijeg srednjeg vijeka, pa ako k tome dodamo starost otkrivenih grobova, onda smo sasvim blizu istini da bi »Nugo« mogao pripadati ostacima franjevačkog samostana »Conventus cetinensis« koji je, prema Greiderovom navodu u *Germania Franciskana*, bio sagrađen negde oko 1400. godine.¹¹

¹⁰ S. Gunjača, Rad Muzeja hrvatskih starina u god. 1953, *Starohrvatska prosvjeta*, III ser. sv. 5, Zagreb 1956, 209.

¹¹ S. Gunjača, *Ibid.*

Pogled na položaj zvan »Pivnice«

Na sjevernoj strani cetinskog polja, između dvaju spomenutih najvećih vrela, nalaze se ruševine crkve sv. Spasa s prostranim grobljem pokrivenim mnogobrojnim stećcima i monolitnim kamenim pločama. Ovaj sakralni objekt spada među najbolje sačuvane starohrvatske građevine ne samo u Cetinskoj regiji, već i na cijelom kontinentalnom području stare hrvatske države.

Crkvu sv. Spasa prvi put susrećemo u literaturi kod Fortisa 1774. godine u njegovu poznatom djelu »Viaggio in Dalmazia«,¹² zatim u Lovrićevim »Osservazioni...«¹³ U Viestniku hrvatskog arheološkog društva crkvu opisuje Stjepan Zlatović, pod naslovom »Stara crkva i grobište u vrelu Cetine«,¹⁴ ali dosta površno i s dosta grešaka u priloženom tlocrtu. Posljednji opis dao je fra Lujo Marun u »Starohrvatskoj prosvjeti«,¹⁵ ali i on, zbog kratkog boravka, načinio je pri snimanju tlocrta crkve dosta omašaka, a što nije ni čudno kada znamo da je radio pod veoma teškim okolnostima.¹⁶

Iz gore navedenog se jasno razabire da je ovaj objekt odavna pobuđivao dosta veliku znanstvenu pažnju, kako domaćih tako i stranih

¹² A. Fortis, *Viaggio in Dalmazia*, Venecija 1774.

¹³ I. Lovrić, *Osservazioni sopra diversi pezzi del viaggio in Dalmazia del signor abate Alberto Fortis*, Venezia 1776, 28.

¹⁴ S. Zlatović, *Stara crkva i grobište u vrelu Cetina*, *Viestnik hrvat. arheološkog društva*, god. V, Zagreb 1883, 102–107.

¹⁵ L. Marun, *Starohrvatsko groblje sa crkvom sv. Spasa u Cetini*, *Starohrvatska prosvjeta*, god. I, br. 3, Knin 1895, 183–187.

¹⁶ L. Marun, o.c., 183, bilješka 1.

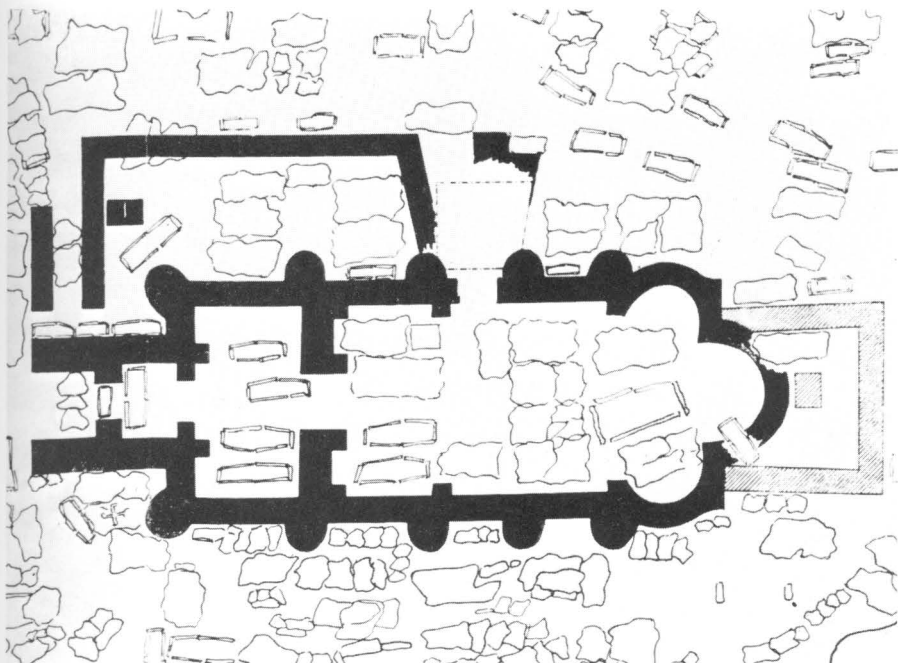

Izgled crkve Sv. Spasa prije konzervatorskih zahvata

arheologa i povjesničara. Naročito je bio znatiželjan naš neumorni istraživač hrvatskih spomenika L. Marun, koji je koncem prošlog stoljeća odlučio da na ovom lokalitetu sprovede arheološka istraživanja. Na žalost, zbog vjerskih netrpeljivosti, tu svoju nakanu nije mogao ostvariti. Netom je pristupio obavljanju pripremnih radova, opisa zatečenog stanja i snimanja objekta, morao se spašavati, tako da je jedva izvukao živu glavu, a to je uspio zahvaljujući brzonogom konju.¹⁷ Od tada pa sve do svršetka drugog svjetskog rata nije se poduzimalo ništa. Tek nakon oslobođenja, promjenom društvenih prilika, 1947. godine Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu otpočeo je sa sustavnim arheološkim istraživanjima ovog lokaliteta. Iskapanja i konzervacija crkve sv. Spasa, u pet navrata, trajala su sve do 1954. godine.

Istraživanjima crkvene unutrašnjosti utvrđeno je da tlocrt crkve sv. Spasa ima oblik izduženog pravokutnika s troapsidnim prezbiterijem. Srednja apside je negdje u 13. ili 14. stoljeću bila porušena i zamijenjena većom uglata oblika koja je danas vidljiva, dok su od te prvobitne starije oble apsde ostali sačuvane samo temeljni ostaci. O tom preuređenju i produžetku crkve svjedoči nam i kameni ulomak ukrašen predromaničkom pleternom plastikom uzidan kao spolija na lijevom pilonu ispred uglate apsde, a koji je prije nekoliko godina, od tamošnjih mještana, namjerno otučen. Između zvonika i crkve ukomponiran je narteks iznad kojeg su dijelovi svoda koji su nosili lođu (matroneum) otvorenu

¹⁷ L. Marun, Ibid.

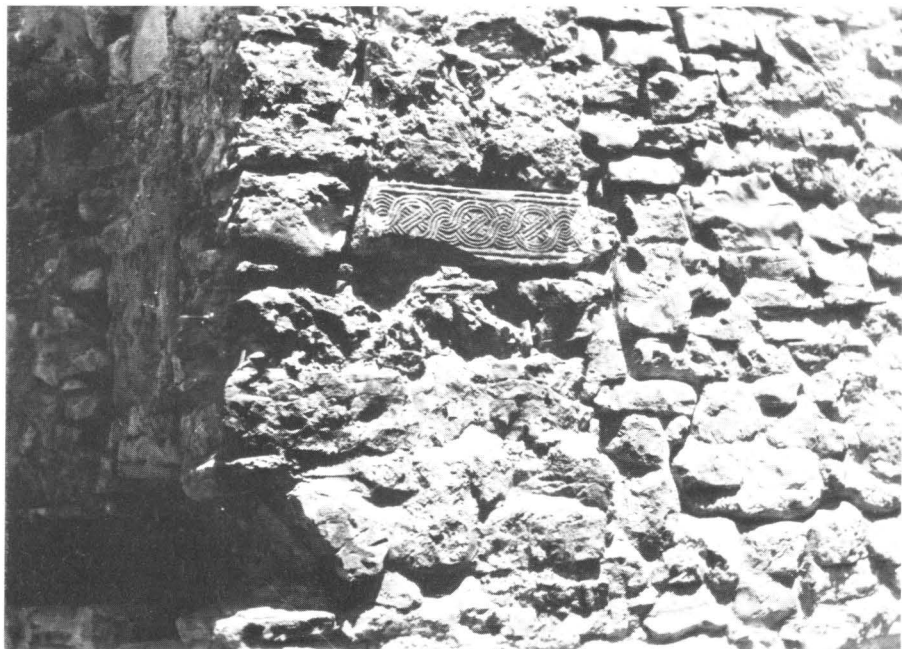

Tlocrt crkve Sv. Spasa s naknadno dograđenom uglatom apsidom

prema lađi u koju se ulazilo s prvog kata zvonika s vanjske strane. Bočni zidovi unutrašnje strane su raščlanjeni lezenama. Vanjske plohe bočnih zidova raščlanjene su s po pet masivnih kontrafora koji su zaobljeni i blago se sužavaju prema vrhu, a sežu sve do pod sam krov koji nedostaje. Između kontrafora na južnom zidu je po jedan uski prozorčić s polukružnim lukom, a na sjevernoj bočnoj strani su vrata karakteristična po »gljivastom« obliku, tako da im je luk širi od samog otvora. Visoki zvonik ima četvrtastu bazu i organski je vezan uz samu crkvu. Masivnog je oblika, relativno malo rastvoren prozorskim otvorima, i to samo biforom pri samom vrhu. Cjelokupna dužina crkve iznosi 22 m, širina 7 m, a visina bočnih zidova 8.

Po građevnom obliku, trikonhalni oblik svetišta, crkva sv. Spasa predstavlja prelazni tip iz centralnog u longitudinalno crkveno graditeljstvo. Zbog takve tlocrtno koncepcije Sv. Spas se dovodi u vezu sa starokršćanskom arhitekturom u Dalmaciji,¹⁸ pa to upućuje na zaključak da je crkva sv. Spasa zidana dosta rano. Osim tih tipoloških odlika i drugi pojedini arhitektonski detalji, kao što su poluoblji kontrafori, zidarska tehnika i predromanički ulomci crkvenog namještaja, pružaju nam mogućnost sigurnijeg određivanja doba njenog postanka, a to se

¹⁸ Z. Gunjača, O pojavi elemenata kasnoantičke graditeljske tradicije na nekim ranosrednjovjekovnim sakralnim objektima, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, (znanstveni skup Sinj 3—6. VI 1980), Split 1984, 253—261.

Sv. Spas: uzidani kameni ulomak ukrašen predromaničkom pleternom plastikom (nedavno otučen)

Sv. Spas: pogled na južni bočni zid crkve s ojačanim masivnim kontraforima

Kamene grede oltarne pregrade s imenima župna Gastike i majke mu Nemire

moglo zbiti u drugoj polovini 9. ili najkasnije početkom 10. stoljeća.¹⁹ Ovakvu dataciju nedvojbeno potvrđuju i epigrafički nalazi, koji su pripadali unutrašnjem crkvenom namještaju, pronađeni u neposrednoj blizini crkve.

Pred samim glavnim ulaznim vratima crkve, kao spolija u kasnijem grobu, nađeno je nekoliko kamenih ulomaka s natpisom koji su pripadali arhitravu s prvobitne oltarne pregrade. Nakon spajanja pronađenih ulomaka ustanovljeno je da se kamene grede po dimenzijama potpuno podudaraju s rasponom bočnih apsida pred svetištem, na kojima su još i danas vidljive rupe u kojima su krajevi tih greda bili uglavljeni, što dokazuje da pripadaju crkvi sv. Spasa.²⁰ Natpis na lijevoj gredi glasi:

AD ONOREM DOM(ini) N(ostri) IHU(iesu) XPI(christi) EGO GASTICA HUPPANUS D(onavi)

Na desnoj gredi glasi:

... I ET ANIME MEE ET MATRIS MEE NOMINE NEMIRA ET FILIIS MEIS NOMINE

Na tim kamenim gredama natpis je pisan semiuncijalom, a to je pismo od 5. do 9. stoljeća bilo često u upotrebi, dok u 10. stoljeću potpuno iščezava,²¹ pa i ova konstatacija dokazuje da se radi o crkvi koja je u to vrijeme već morala biti sagrađena. Iz teksta natpisa doznajemo da je župan Gastika (Gostiha) bio donator ove crkve, da je crkva bila posvećena Kristu (IESU CRISTI) i da se tradicija u današnjem nazivu Sv. Spas, Sal-

¹⁹ S. Gunjača, Novi naučni rezultati u hrvatskoj arheologiji, Zagreb 1958, 27.; I. Petricioli, Oko datiranja umjetničkih spomenika ranog srednjeg vijeka, Gunjačin zbornik, Zagreb 1980, 115—117.; Isti, Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima, Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka (znanstveni skup Sinj 3—6. VI 1980), Split 1984, 221—225.; Z. Gunjača, o.c., 261.

²⁰ S. Gunjača, Ibid.

²¹ S. Gunjača, Radovi na crkvi i groblju svetog Spasa na vrelu Cetine, Ljetopis JAZU, knj. 55, Zagreb 1949, 90.

Sv. Spas: starohrvatski grob ovalnog oblika

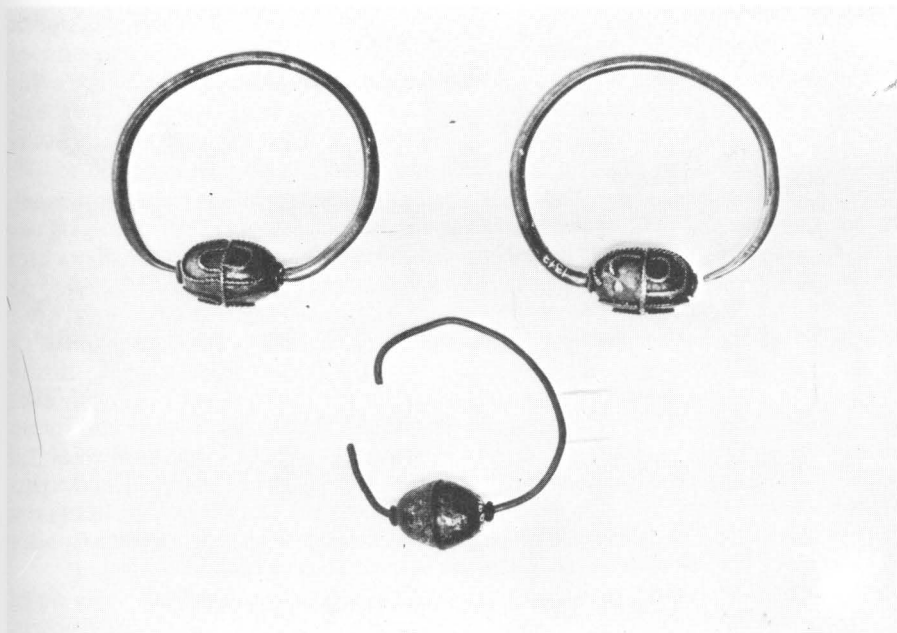
vator, tim Kristovim atributom, dobro sačuvala.²² Također se doznalo da je župan Gastika sin Nemire, koja se spominje na drugoj strani grede. Tu se također spominju i njegovi sinovi čija imena, na žalost, nedostaju. Valja usputno napomenuti da je ovaj natpis jedan od najcjelovitijih i najbolje sačuvanih zavjetnih natpisa do sada pronađenih na teritoriju stare hrvatske države.²³

Dakle, kako vidimo, osim pojedinih arhitektonskih česti koje govore o vremenu izgradnje crkve sv. Spasa, nalaz kamenih greda s natpisom, pisan semiuncijalnim pismom, koji pripadaju crkvenoj pregradi, nedvojbeno potvrđuju da je crkva sv. Spasa bila sagrađena koncem 9. ili u samom početku 10. stoljeća.

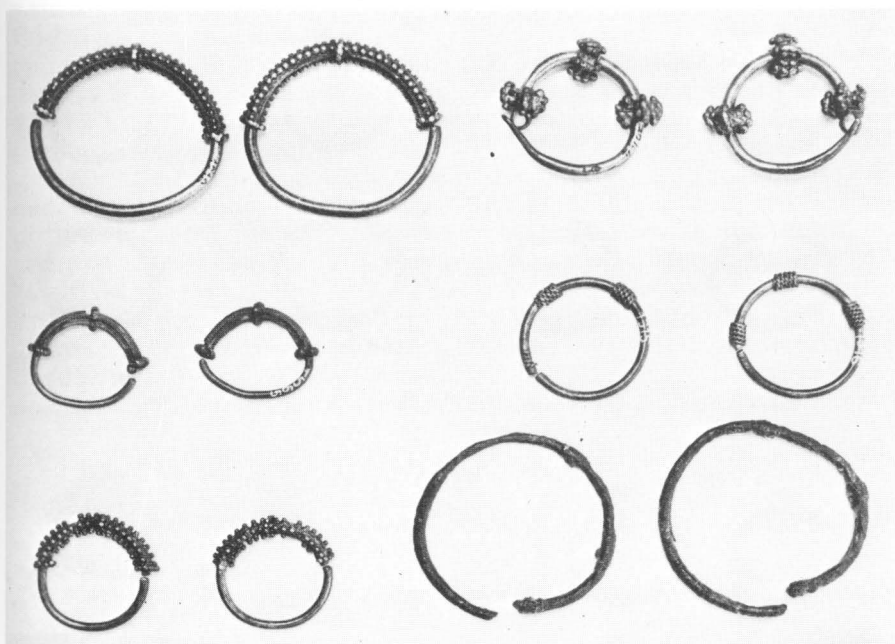
Uokolo crkve prostire se veliko starohrvatsko groblje pokriveno stećcima, odnosno monolitnim kamenim pločama. Danas je vidljivo više od 700 takvih stećaka. Među tim stećcima ima i nekoliko veoma glomaznih, tako da u najvećem ima do 6 m³. Kada već govorimo o stećcima, valja usput napomenuti da se na pristranku planine Kapnice, na mjestu zvanom »Mramor«, oko 2—3 km sjeveroistočno od Sv. Spasa, otkrio ka-

²² *S. Gunjača*, Rad Muzeja hrvatskih starina u godini 1952, Starohrvatska prosvjeta, III ser. sv. 4, Zagreb 1955, 228.

²³ Ime Nemira se javlja i u nekim splitskim povijesnim vrelima sredinom druge polovine 11. st. U jednom dokumentu se govori da je Nemira Mesagalina sa svojim bratom IOHANNESOM bila donatorka crkve sv. Nikole u Velom Varošu u Splitu. (Usp. *Vesna Jakić-Cestarić*, O donatorima crkve sv. Nikole u Velom Varošu u Splitu i o crkvama toga sveca u splitskim izvorima XI i XII stoljeća, Fiskovićev zbornik I, Split 1980, 179—183).

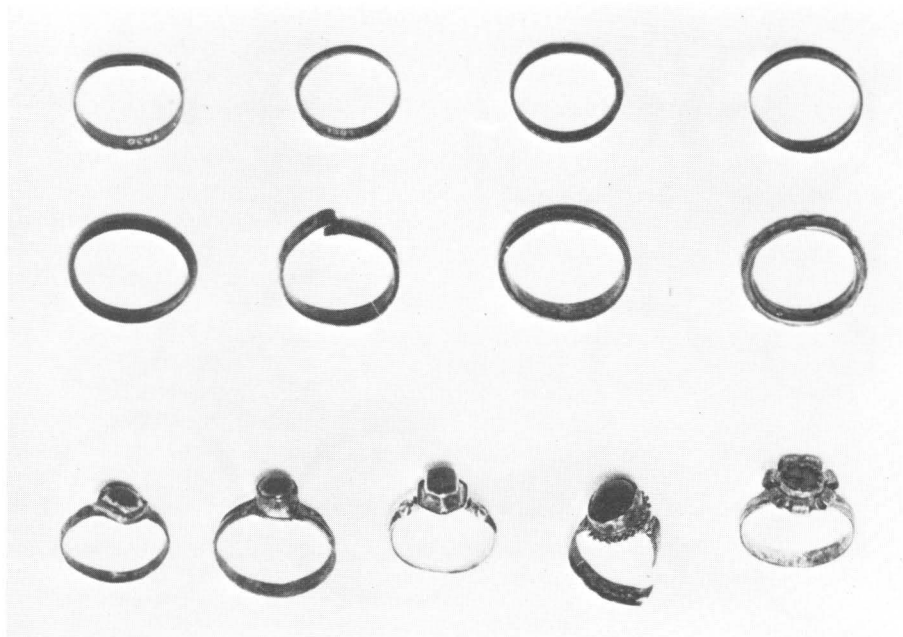
Sv. Spas: primjerci naušnica s jednom jagodom

Sv. Spas: srebrene naušnice s koljencima i naroskanim karičicama

Sv. Spas: primjerci srebrnih naušnica s tri jagode

Sv. Spas: primjerci prstenja luksuznije i jednostavnije izrade

menolom stećaka za nekropolu oko te crkve.²⁴ Tu je na dva položaja zatečeno nekoliko stećaka što su ih započeli obrađivati ali ih nisu završili.²⁵ Područje, u stvari jedna visoravan, koja se od kamenoloma proteže prema Sv. Spasu, zove se »Plazaljke«. Prema tom toponimu došlo se do saznanja o načinu i tehnici prevoženja stećaka do svog odredišta.²⁶

Oko crkve sv. Spasa, na površini od 11.250 m², istraženo je najveće dosada starohrvatsko groblje na teritoriju ranofeudalne hrvatske države. Tu je ukupno otkriveno i istraženo 1162 groba. Vjerojatno bi grobova bilo i više da nisu uništeni od novijih ukopavanja, a mnogi su zbog blizine recentnih grobova ostali neistraženi.

I ovdje se, kao i kod drugih starohrvatskih groblja, susrećemo s raznim tipovima grobova. Najčešći su oni izrađeni od kamenih nepravilnih ploča ovalnog, pravokutnog ili trapezoidnog oblika, a bilo ih je i takvih u kojima je pokojnik, bio položen u голу zemlju bez ikakve ograde, ili pak takvih koji su zidani u više slojeva, a ti su vremenski najkasniji.²⁷ Iako je najveći broj grobova orijentiran u uobičajenom smjeru istok-zapad (s pogledom na istok), ipak se ova nekropola u tom pogledu dosta razlikuje od ostalih poznatih groblja u Dalmaciji, jer je više od polovine grobova orijentirano u raznim drugim pravcima.

Prema osteološkim ostacima utvrdilo se da je u većini grobova bilo po više ukopa, u ponekima čak i po šest do osam umrlih. Kod desetak grobova ni jedan kostur nije ležao in situ, već su kosti (od više umrlih) u njima bile nemarno nabacane pa se s pravom zaključuje da se radi o kosturnicama.²⁸ Položaj kostura u grobovima bio je kao i u svim grobovima otkrivenim na području Dalmacije. Pokojnici su ležali na leđima s rukama najčešće ispruženim niz tijelo ili su bile prekrížene na trbuhu. Bilo ih je i takvih u kojima je jedna ruka bila ispružena, a druga položena na grudima ili karlici. Spol se mogao odrediti kod 498 kostura. Od toga bilo je 275 muških, 223 ženskih, dok su u 134 groba bila ukopana djeca. Ostalim kosturima, zbog oštećenja, istrulosti i drugih uzroka, spol se nije mogao odrediti.²⁹

Od ukupnog broja istraženih grobova (1162), kulturnih priloga je nađeno u 198 grobova. Među nalazima najbrojniji su oni predmeti koji pripadaju nakitu, i to naušnicama i prstenju. Ukupno je nađeno 258 primjeraka raznih naušnica i 79 primjeraka raznog prstenja. Po tipološkoj klasifikaciji te naušnice, koje su pretežno izrađene od srebra i srebra s pozlatom, mogu se razvrstati u nekoliko temeljnih tipova i u vrlo mnogo inačica. Najbrojnije su naušnice tipa s tri jagode (149 primjeraka), zatim obične karičice (54 primjerka) i karičice s koljencima (50 primjeraka), dok je naušnica s jednom jagodom nađeno samo 5 primjeraka.³⁰

²⁴ *S. Gunjača*, Prinos poznavanju porijekla i načina prijevoza stećaka, Istoriski časopis, knj. V, 1954—1955, Beograd 1955, 141.

²⁵ *S. Gunjača*, o.c., 141—143, sl. 3—6.

²⁶ *S. Gunjača*, o.c., 144, sl. 7.

²⁷ *D. Jelovina*, Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine, Split 1976, 39 i dalje.

²⁸ *D. Jelovina*, o.c., 40.

²⁹ *D. Jelovina*, Ibid.

³⁰ *D. Jelovina*, o.c., 41.

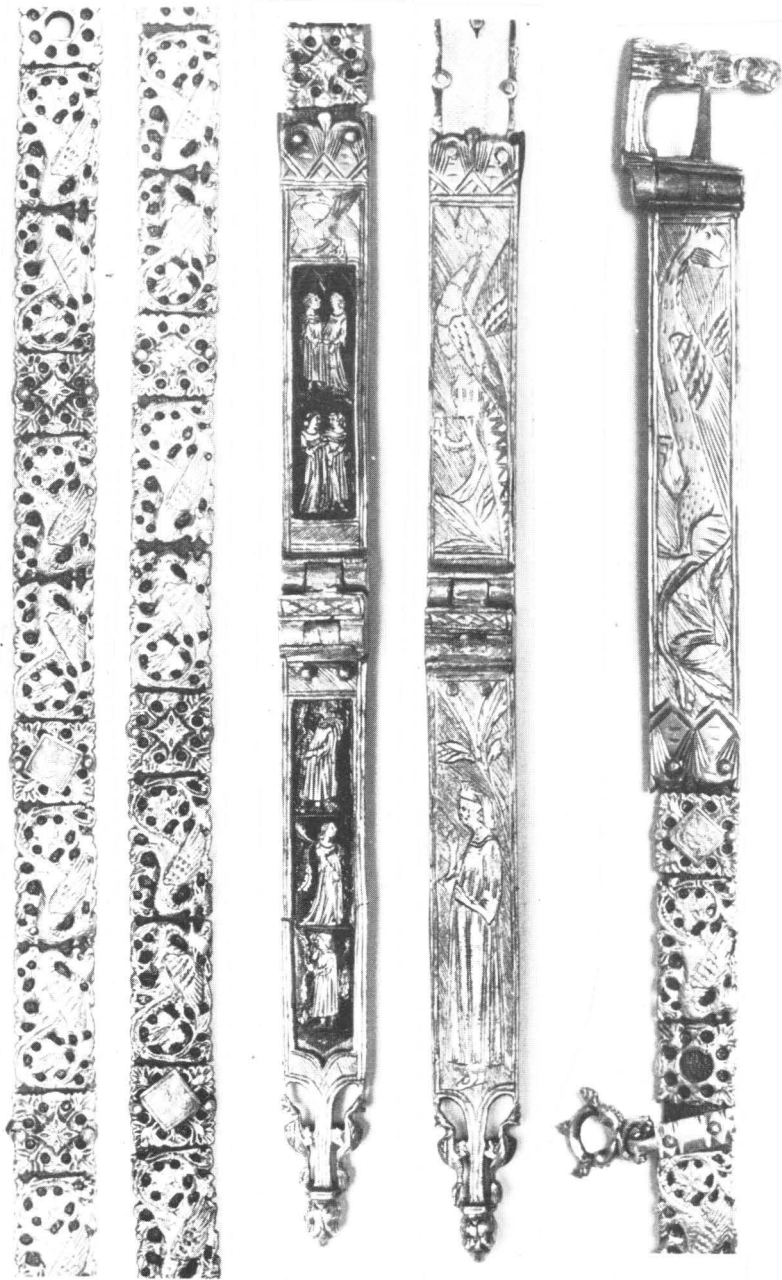
Poslije naušnica najbrojniji nalaz je prstenje. Po načinu obrade, oblicima i ukrasu oni se također mogu razvrstati u nekoliko tipova, unutar kojih se prema pojedinim inačicama ukrasa mogu izdiferencirati nekoliko varijanti. Pretežno prevladavaju jednostavniji oblici prstenja (57 primjeraka), dok je prstenje luksuznije izrade nađeno 22 primjerka. Većina toga prstenja je izrađeno od srebra, bronce i bakra, dok su tek poneki i od pozlaćena srebra i zlata.

Najbrojniji nalazi u grobovima kod Sv. Spasa su, kako smo već istaknuli, naušnice s tri jednako velike jagode. Sve su te naušnice ukrašene filigranom i granulacijom koji varira od jednostavnog do vrlo kićenog, što se ogleđa u primjeni različitih tehnika u proizvodnji ovog nakita, pa je to i omogućilo majstoru zlataru da ukomponira brojne ukrasne motive, iz čega su proizašle mnoge inačice trojagodnih naušnica. Zbog toga su one, kao i ostali tipovi naušnica koje se također brojno javljaju na ovom području, toliko specifične i karakteristične po motivima i stilu za teritorij ranofeudalne hrvatske države da ih je gotovo nemoguće poistovjetiti s istovremenim naušnicama nastalih u bilo kojoj drugoj zemlji. I dok naušnice drugih tipova, naročito one s jednom i četiri jagode, tijekom 11. i 12. stoljeća polako nestaju, dotle pojedine inačice trojagodnih naušnica, zbog svoje izuzetne omiljenosti, traju prilično dugo u kasnom srednjem vijeku tako da ih možemo pratiti počev od onih najjednostavnijih oblika od 9. pa sve do 15. stoljeća, a možda neke idu čak i još kasnije.

Od ostalih grobnih nalaza ističu se još srebrna puceta (dugmad), zatim nekoliko ukrasnih kovinskih pločica (aplika) izrađenih od pozlaćena srebra tehnikom tiještenja i iskucavanja. U dvadesetak grobova nađeno je manjih ostataka fine tkanine (srme), od kojih su neki protkani srebrnim i zlatnim nitima. Tekstilni ostaci uglavnom su pronađeni na glavi ili na zatiljku lubanje ženskih kostura pa se pretpostavlja da su pripadali velovima kojima se, prilikom sahranjivanja, pokrivala glava pokojnice. Prema svim okolnostima koje su pratile ove nalaze, u prvom su to redu razvijeni oblici trojagodnih naušnica, tekstilni ostaci ne mogu biti stariji od 13. i 14. stoljeća. Osim tih predmeta, u grobovima je nađen i veći broj raznih željeznih kopčica, noževa i kresiva. Od oružja su nađene samo dvije željezne strelice, a od konjaničke opreme samo jedan par željeznih ostruga, i to iz kasnijeg vremena, što nam očito govori da se radi o naseobinskom groblju s dugim kontinuitetom trajanja.

Među rijetke nalaze spada srebrni pojas pronađen u grobu pod najvećim stećkom. Pojas sačinjavaju pačetvorinaste i kvadratnične pločice izlivenne od srebra s pozlatom. Ukupno ih ima 71 komad, a dužina spojenih pločica iznosi 137 cm.³¹ Pločice su ukrašene motivom orlova (grifona) ili stiliziranim vegetabilnim ukrasima. Jedan kraj pojasa završava s dugom kopčom ukrašenom s vanjske strane cizeliranom fantastičnom figurom: sa ženskom glavom, životinjskim nogama, krilima i repom. Drugi kraj završavao je dugim jezičcem koji se preklapa preko gibljive osovine. Oba ova dijela ukrašeni su i s unutrašnje strane. Tu su na tamnoj podlozi (emajla) cizelirana dva prizora u dva polja, a u sva-

³¹ Usp. S. Gunjača, Muzej hrvatskih starina od oslobođenja do danas, Staroh-

Sv. Spas: dijelovi srebrnog pojasa

kom po dvije ljudske figure, muškarac i žena, koji se dodiruju. Pojas pripada gotičkom stilu i datira se u 14. stoljeće.³²

Ovdje valja ubrojiti i slučajni nalaz kadionice, za koju se smatra da potječe iz Stare Vrljike (Vrhrike), tj. da je nađena na groblju kod crkve sv. Spasa. Ona predstavlja jedinstven primjerak te vrste nalaza ne samo u Hrvatskoj već i u Evropi.³³ Kadionica je od srebra, a rađena je tehnikom lijevanja. Sastoji se od jajolike zdjelice unutar koje je umetnuta

Sv. Spas: srebrena kadionica

bakrena oplata. Ukrašena je ornamentom izvedenim tehnikama dubokog rovašenja i nijela. Prema stilskoj analizi koju je sprovedla Ksenija Vinski Gasparini, kadionica je svojim oblikom, kompozicijom ukrasa, načinom rada i postignutim kolorističim efektima, datirana negdje oko sredine 8. stoljeća.³⁴ Pojava ove kadionice u ovom kraju u svojstvu sakralnog predmeta, povezana je s intenzivnim širenjem kršćanstva početkom 9. stoljeća, najvjerojatnije posredovanjem misionara iz Sjeverne Italije nastojanjem Karla Velikog, što nedvojbeno ide u prilog ranijoj dataciji crkve sv. Spasa. Kako kadionica nema nikakve stilske značajke bizantskog kruga, ona je mogla dospjeti u Dalmatinsku zagoru jedino karolinškim posredstvom, kao što je to bio slučaj i s brojnim nalazima kićenih ostruga i oružja karolinškog tipa pronađenih u kneževskim grobovima na drugim grobljima Dalmatinske zagore, naročito onih iz poznatog nalazišta Crkvina u Biskupiji kod Knina.³⁵

rvatska prosvjeta, III ser. sv. 2, Zagreb 1952, 227—229, sl. 12—14.

³² S. Gunjača, o.c., 229.

³³ K. Vinski Gasparini, Ranosrednjovjekovna kadionica iz Stare Vrljike, Starohrvatska prosvjeta, III ser. sv. 6, Zagreb 1958, 93—101.

³⁴ K. Vinski Gasparini, o.c., 101.

³⁵ K. Vinski Gasparini, Ibid.

Nakon svega što se ovdje u kratkim crtama iznijelo, može se zaključiti da se ovdje radi o starohrvatskoj crkvi sv. Spasa, koja na temelju arhitektonskih osobina i skulptorskih karakteristika njenog namještaja, potječe iz kraja 9. ili najdalje iz samog početka 10. stoljeća. Isto tako možemo biti sigurni da se radi o starohrvatskom groblju koje je okruživalo crkvu sv. Spasa, s veoma dugim kontinuitetom trajanja. Početak ukopavanja, prema nekim nalazima, kao što su to naušnice s jednom jagodom i pojedine karičice s koljencima, može se bez dvojbe dovoditi u vezu s vremenom nastanka same crkve, tj. uz sam kraj 9. stoljeća. Prema drugim brojnim grobnim nalazima, kao što su razvijenije inačice trojagodnih naušnica, srebrni ukrašeni pojas te ostaci tekstila (srme), sasvim sigurno možemo zaključiti da se trajanje ovog groblja proteže sve do 15. stoljeća, a možda s manjim prekidima i još kasnije, tako rekuć sve do današnjih dana.

EARLY CROATIAN CHURCH OF SV. SPAS (ST. SAVIOUR) AT THE
SOURCE OF THE RIVER CETINA IN THE LIGHT
OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES

D. Jelovina

In the Cetina village, situated at the source of the river Cetina, remains of Sv. Spas with a big necropolis round it have been preserved. The church and the graveyard rank among the most important Early Croatian sites on the territory of the old Croatian state. Due to their importance, archeological survey and conservation were undertaken immediately after the end of the 2nd World War. Five research campaigns were carried out between 1947—1954.

The surroundings of the village Cetina, as well as the whole territory along the middle course of the river abound in numerous finds from earlier periods. The earliest finds originated from the Early Stone age, while numerous stone burrows with the finds from the Early Bronze Age indicate that the area was densely populated at that time.

The researches have revealed that Sv. Spas is an isleless structure with trafoil choir and a high square bell-tower at the front. It is one of the oldest and best preserved monuments of the Early Mediaeval ecclesiastical architecture in the continental part of early Croatian State. The plan of Sv. Spas is a transition type from the central to the longitudinal one. It was built in the second half of the 9th century or at the latest in the early 10th centuries Later, most probably in the 12th or 13th centuries it was rebuilt and lenthend, as is testified by the added square apses, while the original one was semicircular.

Among the decorative church interior two stone architraves of the altar screen with the inscribed names of the church donators župan (district-prefect) Gastika and his mother Nemira are most important. The inscription, written in semiuncial letters, reveals that the church was consecrated to Christ and that tradition was well preserved in its present-day name Sv. Spas, the Saviour.

Around the church of Sv. Spas was discovered the biggest Croatian necropolis on the territory of Dalmatia containing 1,162 burials. Among numerous finds (jewelry, tools, arms, coins, cloth) outstanding pieces of jewelry, especially earrings and finger-rings, were made of silver or gilded silver and can be dated from the 9th to the 15th centuries. Eye-catching are parts of a silver belt adorned with chased human and animal figures and those of phantastic animals (griffins) showing Gothic features. Silver censer must have also originated from this site. It is a unique of the kind not only in Croatia, but in Europe as well. The censer, made of bronze and silver and partly gilded, was cast and decorated with niello and chip-carving ornaments. It is an early Carolingian product from the second half of the 8th century brought in Dalmatia by Frankish missionaries when they christened the Croats after 800.